

A BOLÍVIAI GAZDASÁG ÉS TÁRSADALOM JELLEGZETESSÉGEI, KONFLIKTUSAI, 1890–1930

CHARACTERISTICS AND CONFLICTS OF BOLIVIAN ECONOMY AND SOCIETY, 1890–1930

SZENTE-VARGA MÓNKA

Abstract: The essay investigates economic and social developments in Bolivia in the era of modernization. Its chronological framework is formed by the War of the Pacific (1879–1883) and the Chaco War (1932–1935). The essay on one hand analyses the principal economic cycles and traces the shifting of the economic centre of the country towards the East. On the other hand, it examines the changing composition of society and the process of nation making. Economic and social aspects and analyses intertwine in the paper.

Keywords: Andes, Bolivia, modernization, economic cycles, nation building

*A paradoxonok világában élünk. Egy lehetetlen nép vagyunk: gazdag szegény.
Avagy szegény gazdag. A természet megadott nekünk mindent,
de mi semmit sem tudunk belőle a magunk hasznára fordítani.¹*
(Fernando Díez de Medina, bolíviai író és irodalomkritikus)

Jelen tanulmány a csendes-óceáni háború (1879–1883) és a Chaco-konfliktus (1932–1935) által kijelölt időszakba kalauzolja az olvasót. A XIX. század végi, XX. század eleji bolíviai gazdaság és társadalom általános jellemzőit elemzi és mutatja be, némi latin-amerikai kitekintéssel.

I. GAZDASÁG

A vizsgált időszakban, a csendes-óceáni háború és a Chaco-konfliktus között, Bolívia gazdaságát kettősség jellemezte. Ez a gyarmati kor örökségének tekinthető. Kialakult egy kitermelésre irányuló ágazat, ami elsősorban a bányászatot jelentette, de ide tartozik majd a XIX. század végén és a XX. század elején virágzó kaucsukexport is. Ugyanakkor a másik oldalt inkább az önellátó gazdálkodás jellemezte. A gazdaság két része között a kapcsolat minimális volt, és a korszakban az is maradt az infrastrukturális fejlesztések ellenére. A továbbiakban a bolíviai gazdaság exportra termelő részével ismerkedünk meg. Több gazdasági korszakot különböztethetünk meg,

¹ DÍEZ DE MEDINA 1948, 7.

amelyeket a világgiazi igényeknek megfelelően ciklikusan változó domináns termékről – ezüst, ón, kinin és kaucsuk – neveztek el. Ezen áruk kitermelése, illetve előállításuk monopoljellegű volt, és a leggazdagabb vállalkozók és tulajdonosok, az ún. bárók kezében összpontosult. Hatalmuk és nagy mozgásterük oka javarészt a bolíviai állam gyengeségében gyökerezett.

A mai Bolíviában található a gyarmati korszak leggazdagabb ezüstlelőhelye, Cerro Rico, Potosiban. A függetlenedés után azonban az ezüstkitermelés hanyatlásnak indult, csak az 1850-es és 1890-es évek között futott fel újra. Ebben a változásban jelentős szerepet játszott a chilei és perui bányászat fejlődése (ami a régióba szaktudást, új technológiát és tőkét hozott); a gőzgép elterjedése, illetve a higany árának csökkenése.² A legfontosabb tényező azonban az ezüst iránti növekvő európai igény volt. Ezért elmondható az, hogy a fejlődést elsősorban külső tényezők generálták. A háttérben már nem a spanyol korona, hanem a világgiazi állt. Utóbbiba Bolívia nyersanyag-termelőként integrálódott.

Az ezüstkitermelés csökkenő tendenciát mutatott a XX. század elején. Az 1900-ban mért 411 tonna 1902-re 253 tonnára apadt, majd 87 tonnára zuhant 1905-ben. Ugyan pár évvel később sikerült a kitermelést újra 150 tonna fölé tornáztatni,³ az ezüst egyre inkább háttérbe szorult az ón mögött, mely így a gazdaság és modernizáció legfőbb motorjává vált. Az átállást segítette, hogy az ezüst- és ónlelőhelyek területileg lefedték egymást, így az ezüst szállítására kiépített infrastruktúra az ón esetében is működött. A gépek, a bányászati tapasztalatok jelentős része szintén átvihetőnek bizonyult. A megnövekedett világgiazi igényekre tehát Bolívia gyorsan tudott reagálni. Az ónszektor ugrásszerű növekedésnek indult. Az ország 1900-ban a világ óntermelésének 12%-át adta, tíz évvel később a 20%-át, 1929-ben a 24%-át.⁴ A bolíviai export összetétele is jól mutatja ezt a változást. 1900-ban az összes kivitel értékének 40%-a származott ónból, 1905-ben 60%-a, a húszas években pedig legalább 70%-a.⁵ Ebben az utóbbi évtizedben az átlagos kitermelés meghaladta a 33 000 m³-t. A legmagasabb értéket 1929-ben regisztrálták.⁶

Az 1920-as évtizedre tehető az ónbányászat virágkora, illetve az is, hogy a kitermelés három óriásvállalat kezében összpontosult. Tulajdonosaik – Simón Patiño (1862, Santiváñez, Cochabamba–1947, Buenos Aires), Carlos Aramayo (1889, Párizs–1981, Párizs) és Mauricio Hochschild (1881, Biblis, Hessen–1965, Párizs) – voltak az ónbárók. Patiño nemcsak ónnal foglalkozott, hanem fontos vasúti érdekeltiségekkel is rendelkezett – mint bányatulajdonos elemi érdeke volt a gyorsabb és olcsóbb szállítás –, és ő lett Bolíviában a legnagyobb magánbankár is, aki a kormánynak is nyújtott hitelt. Gyakran nem is ónbáróként, hanem egyenesen önkirályként, vagy „az andoki Rockefeller”-ként emlegették.

² Az ezüstércből a nemesfémeket amalgamozással nyerték ki, ehhez higanyra volt szükség.

³ WALLE 1914 [2013], 326.

⁴ CONTRERAS 1993, 3., 8.

⁵ Uo. 45.

⁶ KLEIN 1986, 566. Walter Gómez adatai alapján.

A XIX. század végétől az 1920-as évekig általánosságban gazdasági fellendülésről beszélhetünk Bolívia kapcsán, amit csak rövidebb ideig szakítottak meg a válságok, 1903 körül és közvetlenül az első világháború előtt. Ez az időszak nagyrészt egybeesik a liberális kormányzással (1899–1920), amit korábban nem tapasztalt politikai stabilitás jellemzett. Ez természetesen a gazdaságra is jótékony hatást gyakorolt, megerősödtek a modernizációs folyamatok.

Ebben az időszakban jelentek meg a bankok és épült ki a bankrendszer. Például létrejött a nemzeti bank és az ágazati bankok: a *Banco Nacional de Bolivia*, 1871; a *Banco Argandona*, 1893; a *Banco Industrial*, 1899; a *Banco Agrícola*, 1903; a *Banco Mercantil*, 1903; a *Banco de la Nación Boliviano*, 1911. A felsorolt hat banknak volt joga pénzt nyomtatni.⁷ Ezt a feladatot aztán átvette és központosította a húszas évek végén alapított *Banco Central de Bolivia*, a bolíviai központi bank. Az országban 1963-ig a hivatalos pénznem a *boliviano*, váltópénze a *centavo* volt.⁸

Fontos infrastrukturális fejlesztések is történtek. Latin-Amerikában a vasútvonalak a XIX. század végén, a XX. század elején látványos növekedésen mentek keresztül. 1880-ban a szubkontinens mindössze 10 ezer km vaspályával rendelkezett. A vonalak hossza az első világháború idejére már megtízszereződött, 1930-ra 120 ezer km körül járt. A növekedés azonban nem egyenlően oszlott el. A vonalak többsége három országban koncentráldott: 30%-uk Argentínában, 24%-uk Mexikóban és további 22%-uk Braziliában épült.⁹ Bolíviában a domborzati viszonyok rendkívül megnehezítették és költségessé tették az építkezést. Ennek ellenére 1900 és 1930 között itt több mint 1000 km vasútvonal épült (például a Guaquí–La Paz, a Río Mulatos–Potosí, az Oruro–Viacha és az Uyuni–Atocha vonalak).¹⁰ Ezek a közlekedési lehetőségek elsősorban a bányavidéket kötötték össze a főbb városokkal. A vasút révén nagyobb mennyiségű árut lehetett mozgatni, a szállítás gyorsabb és megbízhatóbb, azaz költségtakarékosabb lett. 1930-ra az országon belüli vasútvonalak hosszúsága meghaladta a 2200 km-t.¹¹ Annak érdekében, hogy a különböző áruféleségek a világpiacon eljuthassanak, szükség volt arra, hogy a vasútvonalak kikötőkhöz vezessenek, azaz külföldi területekre is el kellett érniük. 1913-ban avatták fel a La Paz és Arica (Chile) közötti vasutat. A helyenként 4000 m-es magasság felett ívelő pálya a legrövidebb összeköttetést biztosította a bolíviai főváros és a Csendes-óceán partja között. 1925-re, az ország fennállásának 100. évfordulójára, elkészült a Buenos Aires (Argentína)–La Paz vonal, ezáltal Bolívia összeköttetésbe került az Atlanti-óceánnal is.¹²

A korszak nyitányaként tekinthetünk az 1889-es párizsi világkiállításra, amelyen – a világkiállítások történetében először – Bolívia hivatalosan képviseltette magát.

⁷ WALLE 1914 [2013], 123–125.

⁸ Bolívia aktuális fizetési eszközét szintén bolivianónak nevezik.

⁹ RIVAS 2000, 439.

¹⁰ CONTRERAS 1993, 3.

¹¹ MOxLAD.

¹² Ekkorra már megjelent a bolíviai égbolton a modernizáció újabb hírnöke, az első repülőgép is (1920).

Kétszintes, terrakotta pavilonjában a legnagyobb feltűnést minden bizonnyal a kiállítás részét képező bányalejárat keltette, illetve a megtekinthető ásványkincsek (ezüst, réz, ón, cink, antimon, vas, szilikátok), melyek az ország ásványkincsekben való gazdagságát voltak hivatottak szemléltetni.¹³ Nem véletlenül. A bányászati termékek 1912-től a bolíviai külkereskedelem több mint 80%-át adták. Ez az arány 1920-tól a korszak végéig tartósan 90% felett maradt.¹⁴

A világkiállításon szemlére bocsátott agrártermékek közül a legfontosabbak voltak a kávé-, a vanília- és a gabonafélék, illetve a gyógyító hatású növények. Ez utóbbiak közül különösen fontos szerepet játszott a kininfa kérge. Bár Bolívia ebből a nyersanyagból a legnagyobb exportőrök közé tartozott az 1850–70-es években, a gyógyszer még nem volt képes helyileg előállítani.¹⁵ Így az a paradox helyzet alakult ki, hogy kinintabletták behozatalára szorult, különösen a későbbi kaucsukláz idején. A kininkorszak így is nagy jelentőségű, hiszen az első olyan *boom* volt Bolíviában, ami nem ásványkincsen alapult, és nem az ország *Altiplano* nevű vidékéhez (vagyis a Bolíviai-magasföld fennsíkjához) kötődött. Hiszen a kininfa a magasabb és alacsonyabb területek közötti völgyekben, a La Paztól északkeletre fekvő Yungasban (*región de Los Yungas*) nőtt.¹⁶ Felfutó exportja bizonyos tőkefelhalmozást tett lehetővé, s a kininfa-üzlettel foglalkozó és abból jelentősen profitáló úgynevezett *cascarilleros* réteg egy része a ciklus végével új, nagy haszonnal kecsegtető vállalkozásba fektette vagyonát: a kaucsuk kitermelésbe. A kininkorszak tehát nemcsak megelőzte, hanem elő is készítette a kaucsukét.¹⁷

A kaucsukláz révén az ország gazdasági súlypontja keletebbre tolódott, az Amazonas medencéje felé. Következésképp megnőtt az érdeklődés a korábban lenézett, a prehispán magaskultúrákhoz nem kapcsolódó, gyéren lakott és hagyományosan szinte nyűgként kezelt, keleti végek felé, amelyeket a hivatalos politika is mintegy gyarmatként (!) – *Territorio Nacional de Colonias* néven – emlegetett. Ez a terület

¹³ BRAVO 1890, 45.

¹⁴ KLEIN 1986, 571.

¹⁵ Az exportált fakéreg átlagosan 8%-ban volt hasznosítható. Ráadásul a szállítás során – ami két tengeri utat is magában foglalt – az áru egy része tönkre is ment. Forrásként Arnous H. de la Rivière-t idézi VALLVÉ 2010, 125.

¹⁶ Szintén a Yungasban termett a kokacserje. 1911-ben 5400 tonna kokatermést regisztráltak az országban. Ennek döntő többsége belső fogyasztásra került – például a bányavidékeken –, és csak igen kis mennyiségben exportálták. Európai igény jelentkezett rá, de a tengerentúlra inkább a perui koka került, mert bár alacsonyabb volt az alkaloida tartalma, összességében mégis olcsóbbnak bizonyult bolíviai vetélytársánál, elsősorban a kedvezőbb szállítási lehetőségek révén. Vö. WALLE 1914 [2013], 175.

¹⁷ Sajnálatos módon a vállalkozók mindkét ciklusban a lehető legnagyobb haszonra törekedtek a lehető legrövidebb idő alatt, ami súlyos környezetkárosodáshoz vezetett. Továbbá, társadalmi változásokkal is járt, hiszen a munkaerőhiány, illetve az a körülmény, hogy az erdőben a kívánt fákat fel kellett kutatni (hiszen ezek nem csoportosan, hanem elszórtan nőttek), a korábban vadászó-gyűjtögető életmódot folytató bennszülött törzsek férfitagjainak munkára kényszerítését eredményezte, többségükben mint kaucsukgyűjtő (*seringeiro*), részben pedig mint a szállítást végző evezős.

ma nagyjából Pando tartománynak (*Departamento de Pando*) felel meg, amit José Manuel Pando felfedezőről, tábornokról és politikusról neveztek el, aki 1899 és 1904 között az ország elnöke is volt. Ő vezette azt az 1893-es állami expedíciót, amelynek célja az addig igen kevésbé ismert amazóniai területek feltérképezése volt, illetve a kormány hatalmának kiterjesztése ezekre a zónákra – Madre de Dios és Purús térségében –, kirendeltségek létesítésével. Ekkor került sor Riberalta városának megalapítására (1894). A kaucsukláz révén létrejöttek bizonyos városias jellegű települések a Bolíviához tartozó amazóniai területeken, mint például az említett Riberalta, vagy Guayaramerín és Cobija. Ezek a központok azonban elszigeteltségük miatt sosem tudtak olyan látványos fejlődési ívet befutni, mint például a hasonló környezetben létesült braziliai Manaus vagy Belém.

Nem versenyezhetett ezekkel a városokkal Cachuela Esperanza sem, amit Nicolás Suárez Callaú alapított, s ami később a legalább 5 millió hektár kiterjedésű Suárez birodalom központjává vált.¹⁸ Fénykorában a Casa Suáreznek nagyjából 2000 alkalmazottja volt, akik az adósrabszolgaságba taszított kaucsukgyűjtők (*seringeiros*) tízezeit dolgoztatták. A cég nemcsak a bolíviai kaucsukkitermelést uralta, hanem a világpiacon is jelentős szerephez jutott. Kirendeltségeket működtetett Brazíliában (Manausban, Belém-ben), valamint Európában Zürichben, Madridban és Liverpoolban, de a legfontosabb európai központja Londonban volt. Az 1882-ben alapított amazóniai telepe (*barraca*), Cachuela Esperanza pedig alig pár év alatt városkává fejlődött, ahol „volt ivóvíz, távíró, cukormalom, szeszfőzde, vasúti összeköttetés, villanytelep és Latin-Amerika egyik legmodernebb kórháza, Bolívia első röntgengépével”.¹⁹ Néhány elegáns villát brit és francia építészek terveztek, és színház is épült, ahogy Manausban, bár valamivel kisebb, szerényebb díszítéssel.

Míg más andokbeli országokban, mint Ecuadorban és Peruban, a XIX. század végén, a XX. század elején a tengerparti területek erősödtek meg és váltak az országok gazdasági motorjaivá, addig Bolíviának, tengerpart híján, az amazonasi területei. A gazdasági súlypont ez esetben nyugat helyett keletre tolódt.

A kaucsukláz azonban, mint ahogy neve is utal rá, gyors és intenzív lefolyású volt. 1906-ban Bolívia kaucsukexportja 1 929 608 kilogrammra rúgott, két évvel később ez 2 606 591 kilogrammra emelkedett, majd 1910-re tovább nőtt 3 117 650 kilogrammra.²⁰ Azaz négy év alatt az export több mint 1 millió kilogrammal bővült. Aztán a kaucsukláz amilyen hirtelen kezdődött, olyan hamar véget is ért, nagyjából az 1910-es években. A briteknek sikerült a kaucsukfát ázsiai gyarmataikon megtelepíteni, így nem volt szükségük a latin-amerikai exportra, sőt a világpiacon is vezető szerephez jutottak olcsóbb áraikkal. A szintetikus gumi felfedezésével pedig végleg befellegzett a kaucsukbáróknak. Nicolás Suárez Callaú 1940-ben halt meg Cachuela Esperanzában. A Suárez birodalom központja az ezredfordulóra jelentéktelen, kevesebb, mint ezer lakosú településsé sorvadt.

¹⁸ PACHECO 2003, 16.

¹⁹ LEVY 2013, 21.

²⁰ *Information about Bolivia* 1912 [2013], 53.

A kaucsukkorszak mára a megszépült múlt része a bolíviai emlékezetben, aranykorként tekintenek vissza rá. A leggazdagabb vállalkozók, mint Nicolás Suárez, Antonio Vaca Díez és Nicanor Gonzalo Salvatierra történelmi figurák és az úgynevezett síkvidéki identitás szerves elemei lettek, akikről gyakran neveznek el utcákat, tereket, esetenként nagyobb területi egységeket is. A XIX. században már jelentkező, részben a gazdasági érdekek különbözőségéből adódó *camba-colla* (vagyis síkság-hegyvidék) ellentét napjainkra valóságos szakadékká mélyült, és szeparatista mozgalmakban, törekvésekben is megnyilvánul. (Ezekhez kötődött a bolíviai–magyar Eduardo Rózsa Flores [Santa Cruz, 1960–Santa Cruz, 2009] néhány éve nagy sajtófigyelmet keltő tevékenysége és halála.)

Bolívia különböző adottságokkal rendelkező tájegységei, mint például az *Altiplano*, a *Yungas* és a keleti részek, a csapadékban gazdag trópusi Amazónia és a szárazabb *Chaco* kapcsolata az általunk vizsgált, 1890 és 1930 közötti időszakban minimális maradt. A sokszínűség az ország egészét tekintve inkább hátránynak bizonyult, mind gazdaságilag, mind a nemzeti kohézió szempontjából. Ez a töredezettség és az, hogy a vélt vagy valós gazdasági lehetőségek eltérő mértékben tették kívánatossá Bolívia egyes részeit, olyan tényezőkké váltak, melyek veszélyeztették az ország területi integritását.

II. A TÁRSADALOM SAJÁTÓSÁGAI, KONFLIKTUSAI

Az 1900-as népszámlálási adatok szerint Bolíviában nagyjából 1,8 millióan éltek.²¹ Ez a szám 1930-ra 2,2 millióra emelkedett. A népességnövekedés, más andokbeli országokhoz hasonlóan, elmaradt azon országoké mögött, amelyek a kontinens keleti részén tengerparttal rendelkeztek, azaz, Európa felé néztek és az Atlanti-óceánon keresztül érkező európai bevándorlás célterületeivé váltak (Brazília, Argentína és Uruguay).

Bolívia népsűrűsége 0,99 fő/km² 1900-ban, a legalacsonyabb a dél-amerikai országok között (Argentína, Brazília és Paraguay esetében mértek 2 fő/km²-nél alacsonyabb értékeket, a legsűrűbben lakott ország pedig Uruguay volt a 4,63 fő/km²-es értékkel).²² A várható élettartam Bolíviában 26 év volt, s ez – elsősorban a magas csecsemőhalandóság miatt – mindössze hét évet emelkedett 1930-ig.²³

A korszakban éles különbséget tettek a között, hogy valaki egyszerűen bolíviai, illetve, hogy rendelkezik bolíviai állampolgársággal. Bolíviai lehetett valaki úgy, ha Bolíviában született, vagy ha egyik szülője bolíviai volt, illetve, ha legalább egy éve már az országban lakott és bolíviai kívánt lenni. Bolíviainak lenni nem volt egyenlő azzal, hogy valaki teljes jogú állampolgár. Sőt, a bolíviaiak többsége nem számított állampolgárnak, szavazó polgárnak. Ez úgy volt lehetséges, hogy az állampolgárság elnyerését számos feltételhez kötötték. Ezek között szerepelt a bolíviai mivolt, de

²¹ A számlálóbiztosok által felmért lakosok számát 1,725 millióban adták meg, míg az ún. „vad indiánokat” 91 000 főre becsülték. Vö. OFICINA NACIONAL DE INMIGRACIÓN 1903, 191.

²² Uo. 192.

²³ MOXLAD.

egyéb kritériumok is. Politikai jogokkal rendelkező állampolgár csak férfi lehetett; olyan, aki betöltötte a 18. életévét és házas, vagy ha egyedülálló, akkor 21 évesnél idősebb; tud írni és olvasni; rendelkezik ingatlannal vagy legalább évi 200 *boliviano* jövedelemmel és szerepel az állami anyakönyvi nyilvántartásban.²⁴ Természetesen csak az állampolgárok szavazhattak, így a lakosságnak legfeljebb 10–20%-a vehetett részt a választásokon.²⁵ A politikai szféra csak az 1950-es években nyílt meg, ekkor vezették be az általános választójogot.

1900-ban a bolíviai népesség 82%-a, 1930-ban 75%-a volt írástudatlan, a hivatalos adatok szerint.²⁶ A lakosság többsége még a XX. század elején is analfabéta, nincs lehetősége iskolába járni. Óriási hiány mutatkozott tanítókból és tanárokból, hiszen az ország nem rendelkezett pedagógusképző intézményekkel. Az iskolákban oktatók tehát vagy külföldiek voltak – főképp chileiek –, vagy külföldön tanult bolíviaiak. Utóbbiak számát a liberális kormányok ösztöndíjak segítségével próbálták növelni. Csak a XX. század elején jöttek létre az első tanítóképzők (*Normal para Maestros de Primaria*). Sucreben 1909-ben kezdte meg működését egy ilyen intézmény, majd Umalában, La Paz tartományban 1915-ben nyílt meg egy hasonló jellegű, egyúttal a vidéki tanítók felkészítésére specializálódott iskola (*Normal Rural*). Egy évvel később Bolívia első középiskolai tanárokat képző intézménye (*Instituto Normal Superior*) is megalakult.²⁷

Az országban hivatalosan hat egyetem létezett, azaz hat entitás használta az *universitas* elnevezést. Azonban egyik sem volt a klasszikus értelemben vett teljes egyetem. La Pazban és Sucreben jogi, orvosi és teológiai kar működött, hiányzott viszont a filozófiai fakultás. Cochabambában jogtudományi és teológiai karra szűkült az egyetem, a többi intézmény pedig csak egy-egy karral rendelkezett: Oruro, Potosí, Tarija és Santa Cruz városában csak jogot lehetett tanulni. Volt még két bányászati és egy kereskedelmi főiskola, ez utóbbit 1910-ben alapították. A felsőoktatási intézményekben összesen 68 tanár oktatott, a diákok száma nagyjából 600 fő lehetett. Alapfokú oktatásban mintegy 51 000 diák részesült, a középfokú szintre kevesebb, mint kétezren jutottak el – írta Paul Walle 1914-ben megjelent könyvében.²⁸

Bolívia lakosságának többsége vidéken élt. A legnépesebb városban, La Pazban, korszakunk elején mintegy 50 ezren, 1909-ben nagyjából 80 ezren laktak: az összeírásban 29 007 fehér, 24 515 kevert etnikumú és 22 901 indián lakost találhatunk. Utóbbiak száma csökkenő, míg a mesztic lakosoké növekvő tendenciát mutatott. „[A kevert népesség] kiváló tulajdonságokkal rendelkezik. Erős testalkatúak; udvariasak és intelligensek; tanulékonyak; büszkék és bátrak, és csakúgy, mint az indiánok, kiváló katonák. [...] Sok kisiparos lesz. De hasonlatosan az indiánokhoz, akikről részben származnak, mohón vágnak az élvezetekre, ráadásul igen hajlanak a lustaságra és az alkoholfogyasztásra. Ugyanakkor mélységesen lenéznek a

²⁴ *Bolívia 1878-as alkotmánya* (az 1880-as módosításokkal).

²⁵ KLEIN 1986, 60.

²⁶ MOXLAD.

²⁷ CONTRERAS 2003, 286.

²⁸ WALLE 1914 [2013], 92–93.

bennszülötteket, és legmegátalkodottabb ellenségeik. Jellemző rájuk viszont az indiánok féltékenysége és szolgálatkészsége a fehér ember irányában.”²⁹ Érdemes megfigyelni, hogy a szerző – a kornak megfelelően – a meszticek negatív tulajdonságait legtöbbször az „indián vérhez” kötötte. A „fehérítés” itt is felmerült mint az ország civilizálásának eszköze, de reálisnak nem a fehér, hanem a mesztic népesség növekedése tűnt, hiszen nagyléptékű fehér bevándorlásra egyáltalán nem lehetett számítani.

Az 1909-es adatok alapján a bolíviai városok közül La Pazban élt a legtöbb külföldi, mindössze 3357 fő. Legnagyobb csoportjukat chileiek alkották – közel másfél ezren voltak –, majd szám szerint következtek a németek (246), spanyolok (196), olaszok (169), franciák (154) és argentinok (127). Az Amerikai Egyesült Államok állampolgárainak száma nem érte el a százat.³⁰

La Pazt az utazók festői településként jellemzik, amely hegyekkel körülvett medencében, „hatalmas amfiteátrumban”³¹ fekszik. A vasárnapi vásár leírásában a város és környékének számos etnikuma megjelenik: „A százféle színben pompázó gyümölcskupacok között a legkülönbélebb lakosok és ruházatuk figyelhető meg: kecsuák, aymarák, cholok és cholák a barna minden árnyalatában, La Paz-i hölgyek és európai asszonyok. Mindenki vásárol.”³² Nézzünk meg néhány 1912-es árat! Egy kiló kenyér, illetve egy üveg sör 10 pennybe került, egy liter tejet 15, egy kiló húst nagyjából 20 pennyért adtak. Utóbbi háromszorosát is elkérték egy tyúkért.³³ Walle szerint La Paz nem olcsó város, s különösen az importált termékek ára borsos (egy tucat francia konyak 2 font 10 shillingbe, azaz 600 pennybe került). Összehasonlításképpen, egy asztalos 30–40, egy kőműves 30–60 pennyt keresett naponta, egy házi cseléd havi jövedelmét pedig Walle nagyjából 200 és 500 penny közé tette. A XX. század elején La Paz 1808 házzal rendelkezett, ezek 110 utcában és 10 téren helyezkedtek el. „Sokkal kevésbé fontos, mind ipari, mind gazdasági-kereskedelmi tekintetben, mint amilyen lehetne”³⁴ – fogalmazott a bolíviai statisztikai hivatal. Másfél évtizeddel később, egy 1919-es leírásban azonban már 107 000 fős, gyarapodó városként jelenik meg, amelyet több vasútvonal is elér. Számos külföldi cég székhelye, olyan fejlődő település, ahol az elektromosság egyre nagyobb teret nyer: használják például a közlekedésben (villamosok) és a közvilágításban is.³⁵ Bár William A. Reid a Washington D.C.-ben működő bolíviai külképviselet és természetesen az amerikai egyesült államokbeli olvasók számára vetette papírra eme

²⁹ Uo. 160.

³⁰ Uo. 57. Az első népszámlálást 1900-ban tartották. Korábban is voltak kísérletek a lakosság összeszámlálására (1831-ben közvetlenül az ország megalakulása után, majd 1835, 1845, 1854 és 1882-ben), ezek eredményét azonban maga a bolíviai statisztikai hivatal is kevésbé kielégítőként jellemezte. Lásd OFICINA NACIONAL DE INMIGRACIÓN 1903, 190.

³¹ WALLE 1914 [2013], 50.

³² Uo. 53.

³³ Uo. 61. Az árakat Walle könyvében angol pénzegységekben (*pound*, *shilling* és *penny*) találjuk. Ezek az egyszerűség kedvéért itt pennybe átszámolva szerepelnek.

³⁴ OFICINA NACIONAL DE INMIGRACIÓN 1903, 230–231.

³⁵ REID 1919.

gondolatait, így írása nem nélkülözi a propagandisztikus részleteket, ám a La Paz esetében megjelenő modernizáció és növekedés nem csak reklám.

Más nagyobb városok, mint például Cochabamba, Sucre, Potosí, Santa Cruz és Oruro lakosainak száma ugyanakkor a *paceñosok*, vagyis a La Paz-iak felét sem érte el. Középrétegeket csak a városokban, elsősorban La Pazban találunk; tehát egy igen csekély létszámú, és országos jelleggel nem rendelkező társadalmi csoportnak tekinthetők a vizsgált korszakban.

Mivel a spanyol nyelvű oktatási rendszer a lakosságnak csak töredékét ölelte fel, ezért az ország hivatalos nyelvét a XX. század elején csupán egy kisebbség ismerte Bolíviában. Legtöbbször kecsuául beszéltek; a második legtöbbet használt nyelv az aymara volt, és csak a harmadik helyen találjuk a spanyolt.

Erland Nordenskiöld svéd régész és antropológus³⁶ a következő érdekes megállapítást tette: „Az dönt, hogy ki milyen nyelven beszél. Akinek anyanyelve spanyol, azt fehérnek, akié indián, azt indiánnak tekintik.”³⁷ Az 1903-ban kiadott bolíviai statisztikai összefoglaló csaknem száz törzset sorol fel, hozzátevé, hogy ezek közül számos kihalófélben van. „Az egyes törzsek között uralkodó ellenszenv és a sokféle, egymástól teljesen idegen nyelv csupa olyan körülmény, mely miatt nem léphetnek fel egységesen. Nem érzik át, hogy mindnyájan egy faj szülöttei, mindegyikük csak azt tartja szem előtt, hogy ő a mojo, cayubaba, canichana vagy valamelyik más törzs fia. Ezért küldhettek a fehérek egész Amerikában állandóan indiánokat indiánok ellen...”³⁸ – írta Nordenskiöld a XX. század elején, pedig akkor még nem is láthatta előre az 1930-as években zajló Chaco-háborút és annak pusztításait.

Tapasztalhatta viszont a kaucsukláz negatív hatásait, amely „hol közvetve, hol közvetlenül, oly rombolást vitt végbe Kelet-Bolívia tekintélyes nagyságú területein, mint régente a pestis”.³⁹ Az adósrabszolgaságba, nyomorba és gyakran alkoholizmusba taszított őslakosok elvesztették korábbi identitásukat. „Itt már nem beszélhet az ember különböző törzsbeli indiánokról, itt csak kaucsukmunkásokról lehet szó. Egy föld alá kerülnek chiquitanók, baurék, itonamák, meszticek. Barakkokban laknak valamennyien. A családi kötelékek meglazultak, elszakadtak. Önálló háztartása, saját földje egyiküknek sincs. Kevés a házasember, a legtöbb férfi azokra a nőkre van utalva, akik karból karba vándorolnak.”⁴⁰

A kaucsukláz az indián lakosság korábbi életének erőszakos megváltoztatásával járt, szintúgy az országban zajló birtokkoncentráció, azaz a nagybirtok terjeszkedése

³⁶ Erland Nordenskiöld (1877, Strömm–1932, Stockholm), Adolf Erik Nordenskiöld tudós-felfedező fia, a göteborgi egyetem iskolateremtő tanára, az ottani múzeum fő néprajzi kurátora, amerikanista. Elsődleges érdeklődési területe a dél-amerikai őslakosság. A XX. század elején számos kutató- és gyűjtőutat tett, elsősorban Bolívia területén. A világkultúra göteborgi múzeuma (*Världskultur Museerna*) jelenleg több mint 3000 általa gyűjtött tárgyat őriz, kiállítási tárgyainak 17%-a bolíviai eredetű. Lásd MUÑOZ 2012, 93–110.

³⁷ NORDENSKIÖLD 1924a, 9–10.

³⁸ Uo. 119.

³⁹ Uo. 9.

⁴⁰ Uo. 116.

– a közösségi földek rovására. Az őslakosok életminősége jelentősen romlott, nemcsak a gazdasági kényszerhelyzet miatt, hanem azért is, mert az új körülmények nem ritkán a közösségi kötelekeket – és szolidaritást – is szétfeszítették, és/vagy fegyveres konfliktusokhoz is vezettek a kreolokkal szemben, amelyekben a bennszülöttek rendre alulmaradtak.

A XIX. és XX. század fordulóján Bolívia lakosságának többsége a mezőgazdaságból élt. 1880-ban még a földeknek több mint a fele az indián közösségek kezén volt, 1930-ra már csak kevesebb, mint a harmada.⁴¹ Az ok az *hacienda-rendszer* terjeszkedése, amelynek Mexikóhoz és más latin-amerikai országokhoz hasonlóan, újabb nagy hulláma zajlott le a XIX. század végén, a XX. század elején. A folyamat csak a gazdasági világválsággal torpant meg, illetve azért, mert a maradék közösségi földek már legtöbbször silány minőségű, marginalizált területek voltak.

Az *hacienda* földesúri tulajdon, nagybirtok, eredete a gyarmati időkre nyúlik vissza. Nem a városokat látta el, mint az európai falu, hanem messzi piacokra termelt.⁴² „A XIX. század végétől egyre elterjedtebb Bolíviában, mert a gazdasági szereplőket érdekelni kezdte a föld a növekvő kereskedelmi és bányászati lehetőségek, illetve a velejáró presztízs miatt, ráadásul a birtok révén hitelekhez is juthattak egyéb vállalkozásaik fejlesztéséhez.”⁴³ Az *hacienda* működéséhez nélkülözhetetlen volt a *yanacóna*, azaz a közösségből kiszakadt indián, aki a nagybirtokon élt és dolgozott, hasonlóan a kötött jobbágyokhoz. Herbert S. Klein összehasonlította az *haciendán* és az *aylluban* (szabad indián közösségek) élők életkörülményeit. Az indiánok mindkét helyen családokban éltek. Érdekeiket egy képviselőn (*jilakata*) keresztül próbálták érvényesíteni. Míg őt választotta az ayllu, az *haciendán* valószínűleg a tulajdonos szava volt a mérvadó. A föld felosztásáról is az *hacendado* (a földbirtokos) és nem az indiánok döntöttek. A birtokon különböző területeket kaptak művelésre, azt is mondhatjuk, haszonélvezetre, mellette viszont a tulajdonos földjeit is meg kellett művelniük. Külön feladatok elvégzéséért akár pénz is járt, és használhatták a közös legelőt. Minden családnak volt háza, saját kertje és a háziállatok számára ólja. A nagybirtokon a munkaerő zömét az ott élő indiánok szolgáltatták, idényjelleggel viszont, például aratás idején, megjelenhettek napszamosok (*mingas*), akik bérért dolgoztak. Jöhettek szabad közösségek-ből, vagy esetleg más nagybirtokról.⁴⁴ Összességében, bár számos hasonlóság mutatható ki a *yanacónák* és az *aylluban* élő indiánok élete között, előbbieik jóval kiszolgáltatottabbá váltak azáltal, hogy kevesebb beleszólásuk lehetett a munka megszervezésébe; választott intézményeik jelentős része eltűnt, s természetesen azért, mert már nem a közösség földjén és annak tagjaként éltek, hanem egy magánbirtokon, ahol a tulajdonos személye meghatározó volt.

A nagybirtokok terjeszkedését az indiánok nem feltétlenül szemlélték tétlenül. 1921-ben Jesús de Machacában (a Titicaca-tó közelében) tört ki felkelés. A háttérben a földkérdés és a provincia legfőbb gyarmati elöljárójának, Luis Estrada corregidor-

⁴¹ KLEIN 1986, 559.

⁴² WITTMAN 1970, 159.

⁴³ MENDIETA PARADA 2007, 8–9.

⁴⁴ KLEIN 1995, 32–35.

nak a visszaélései álltak. A megmozdulásban 3-4 ezer aymara indián vett részt, Faustino és Marcelino Llanque helyi tanítók vezetésével. Véresen leverettek. Ennek ellenére 1927-ben a korábbinál nagyobb kiterjedésű és erejű felkelés robbant ki Chayantában (Potosí), s mintegy két hónapig tartott. Szintén elfojtották, de a korábbi gyakorlattal ellentétben, a kormány a győzelmet követő megtorlások helyett – amelyek további megmozdulások magjait hinthették volna el – amnesztiát hirdetett. A Herbert S. Klein által „Túpac Amaru óta a legnagyobb”⁴⁵ indián megmozdulásnak nevezett lázadásra azonban a XIX. század végén került sor, amikor is a liberálisok a konzervatívok hatalmát a földet remélő indiánok segítségével döntötték meg. José Manuel Pando tábornok⁴⁶ az indiánok bevonásával felrúgta a korábbi játékszabályokat, bár a politikacsinálás, a politikai fordulatok és puccsok szervezése alapvetően csak egy bizonyos réteg, jobbára a kreolok kiváltságának számított. Az indiánokat ebben az esetben Pablo Zárate Willka (c. 1850–c. 1903), a tekintélyes és tanult aymara előljáró (*cacique*) irányította több más indián vezető (*willka*)⁴⁷ segítségével. A hadműveletek az *Altiplano* jelentős területeire terjedtek ki, többek között Pacajes, Inquisivi és Sica Sica vidékére (La Paz), tőle délre Carangas és Caracollo (Oruro), illetve Chayanta (Potosí) térségére, valamint keletebbre, Tapacari (Cochabamba) tájékára.⁴⁸ Nem „egyszerű” regionális felkeléssel van dolgunk. A harcoló indiánok száma nem ismert. Ramiro Condarco Morales, az úttörő munkának számító *Zárate, el temible Willka* [Zárate, a félelmetes Willka]⁴⁹ kötet szerzője 40 ezerre teszi csak a La Paz tartományban harcolókat.⁵⁰

Az indiánok és a liberálisok céljai csak részben estek egybe. A liberálisok azt a konzervatív pártot akarták szétzúzni, amely nem engedte őket hatalomra jutni. Míg az indiánok esetében felmerült az is, hogy ellenségük maga az egész politikai-gazdasági rendszer. Erre látszott utalni Mohozában a fehér katonák lemészárlása. 1899. február 28. és március 1. között éjjel a helyiek a templomban 120 liberális lovas katonát öltek meg. Ebben szerepet játszhatott a liberális táboron belüli rivalizálás, mégis az indián–kreol ellentét tűnik az alapvető oknak. A vérengzés nyomán a szövetség véglegesen megrendült a liberálisok és az indiánok között, bár formálisan

⁴⁵ KLEIN 2011, 157.

⁴⁶ Pando (1848–1917) 1899 és 1904 között Bolívia elnöke. Felesége Carmen Guarachi, előkelő indián család, a Sica Sica régióbeli caciquek leszármazottja. A házasság révén José Manuel Pando és Pablo Zárate között *compadrazgo*, azaz komasági kapcsolat alakult ki.

⁴⁷ A *willka* aymara szó, a Naphoz, a napkultuszhoz köthető, és egy időben vallási előljárót is jelentett. Az 1898–99-es események idején katonai-politikai vezetőnek feleltethető meg. Úgy tűnik a willkák többszintes, hierarchikus rendszert alkottak, amelyet a prehiszán hagyományoknak megfelelően hatalmi dualitás jellemzett, s szintenként két fő helyezkedett el benne. Pablo Zárate mellett Lorenzo Ramírez (Mohoza) találjuk; a második willka Manuel Mita (Carangas) volt, mellette Cruz Mamani (Carangas); a harmadik willka pedig Feliciano Condori (Tapacari), helyettese Juan Lero (Peñas) lehetett. Lásd MENDIETA PARADA 2007, 207.

⁴⁸ Zárójelben a mai tartományok szerepelnek.

⁴⁹ A könyv először 1965-ben jelent meg.

⁵⁰ MENDIETA PARADA 2007, 352. Ramiro Condarco Moralesre hivatkozik.

nem bomlott fel, hiszen a harcok a konzervatívok ellen még nem értek véget. Pablo Zárate Willka hatalma és önállósága (egyszerre volt a föderális hadsereg egyik hadosztályának vezére, illetve a bennszülött hadsereg parancsnoka)⁵¹ a helyzetet a liberálisok számára még aggasztóbbá tette, hiszen az ország vezetésében valójában nem kívántak az indiánokkal osztozni. Valószínűleg a felgyülemlett feszültséget szerette volna csökkenteni Zárate március 28-án kiadott caracollói kiáltványával (*Proclama de Caracollo*), amelyben a közös küzdelem szükségességét hangsúlyozta, s hogy az indiánoknak tiszteletben kell tartaniuk a fehéreket, illetve a fehéreknek a bennszülötteket, mert „mind Bolívia szülöttei, fiai vagyunk”.⁵² Győztes csapatai élén először Pando vonult be Oruro városába, majd pár nappal később Pablo Zárate. Támogatásuk fejében az indiánok a földkérdés megoldását és politikai képviseletet követeltek, azaz az elvesztett földek kerüljenek vissza jogos tulajdonosaikhoz, a kormányban pedig ők is kapjanak helyet. Lehet, hogy az indián vezetők rájöttek, hogy a liberálisok mégsem fogják ezeket a követeléseket teljesíteni. Az is elképzelhető, hogy egyes csoportok – főleg a katonai sikerek nyomán – többet szerettek volna elérni. Mindenesetre Peñasban (Oruro) önálló indián kormány alakult,⁵³ az elnök Juan Lero (wilka) lett. A győzelem után azonban a liberálisok hamar megszabadultak az immár feleslegessé és potenciális veszélyforrássá vált indián szövetségesektől; lefegyverezték a bennszülött csapatokat és likvidálták vezetőiket. Pablo Zárate is erre a sorsra jutott, több év börtön után. Halálát 1903, illetve 1905-re szokás tenni. Előbbi esetben még Pando elnöksége alatt ölték meg, utóbbi dátum viszont már a Pando meggyilkolása utáni esztendőre esik.

Az általunk vizsgált időszakban Bolívia indián népessége csökkent. Olyan szerzők, mint Erland Nordenskiöld vagy Paul Walle, már várható teljes kipusztulásukról írtak. Utóbbi egyenesen felvetette azt a kérdést is, hogy az indiánok eltűnése használ-e majd Bolíviának? Válasza így hangozott: „Ezt kétkellem, annak ellenére, hogy még mindig sokan vannak, akik állítják, hogy az őslakosok képtelenek alkalmazkodni az új körülményekhez, nem taníthatók, s általában semmi jó sem várható tőlük. Bolívia morális és materiális elmaradottságáért őket hibáztatják, mondván a hagyományos technikákhoz csökönnyösen ragaszkodó indián a fejlődés kerékkötője. Ez igaz, ugyanakkor elmondhatjuk-e azt, hogy a függetlenségi háború óta bármilyen számottevő kezdeményezés is történt volna az indiánok taníttatására, tudatlanságból való felemelésére?”⁵⁴ Erland Nordenskiöld ekképpen vélekedett: „Az indiánok kihalóban vannak. [Ez része] annak a nemzetközivé válási folyamatnak, amely Amerikában évszázadokkal ezelőtt kezdődött, és mindig gyorsabban halad immár elég közeli végcéljához.”⁵⁵

⁵¹ LARSON 2004, 234.

⁵² ORDÓNEZ 2011, 5/15.

⁵³ MENDIETA PARADA 2007, 7.

⁵⁴ WALLE 1914 [2013], 157.

⁵⁵ NORDENSKIÖLD 1924a, 34., 63.

Wittman Tibor három fázist különített el az andoki nemzettudat formálódásában.⁵⁶ Az elsőben kiemelkedő szerepet tulajdonított többek között a Túpac Amaru-felkelésnek, illetve leverésének, a spanyol gyarmati rendszer s az általa fenntartott piac felbomlásának, az elhúzódó függetlenségi küzdelmeknek, és a kreol földbirtokos réteg megszilárdulásának. A második fázist – amely a függetlenség elnyerése után kezdődött és nagyjából a XX. század elején ért véget – Wittman a nagybirtok terjeszkedésével és az indián közösségek felbomlásával, továbbá a tengerparti területek megerősödésével jellemezte. Bolívia azonban a salétrom-, más néven csendes-óceáni háború következtében (1879–1883) elvesztette kijáratát az óceánhoz. (Az 1904-ben megkötött béke- és barátsági szerződés értelmében területéből 120 000 km²-nyi került Chiléhez.) A Wittman által leírt harmadik XX. századi fázisban a brit tőkét az Amerikai Egyesült Államokból érkező váltotta fel, az észak-amerikai (US) gazdasági befolyás meghatározó tényezővé vált. Jelen tanulmány témaköre kronológiailag a második szakaszhoz köthető, a XIX. század végi és XX. század eleji bolíviai társadalom főbb jellegzetességeit és konfliktusait kívánta az olvasó elé tárni.

BIBLIOGRÁFIA

ANDERLE 2002

ANDERLE Ádám: Nemzet és identitás Latin-Amerikában. In: BALOGH András–ROSTOVÁNYI Zsolt–BÚR Gábor–ANDERLE Ádám: *Nemzet és nacionalizmus*. Budapest, Korona, 2002, 407–544.

Bolívia 1878-as alkotmánya

Bolívia 1878-as alkotmánya. In: Biblioteca Virtual Miguel Cervantes. <http://bib.cervantesvirtual.com/servlet/SirveObras/01371185233494883090035/> (2014. 02. 28.)

BRAVO 1890

BRAVO, Luis: *América y España en la exposición universal de París de 1889*. Párizs, Imprimerie Administrative Paul Dupont, 1890.

CONTRERAS 2003

CONTRERAS, Manuel E.: Bolívia, 1900–1930. Minería, ferrocarriles y educación. In: *La era de las exportaciones latinoamericanas: de fines del siglo XIX a principios del XX*. Ed. CÁRDENAS, Enrique. Mexikó, Fondo de Cultura Económica, 2003, 259–296.

CONTRERAS 1993

CONTRERAS, Manuel E.: *The Bolivian Tin Mining Industry in the First Half of the 20th Century*. London, Institute of Latin American Studies, University of London, 1993.

⁵⁶ WITTMAN 1970, 158. A nemzetformálódás és identitás témájáról részletesen: ANDERLE 2002, 407–544.

DÍEZ DE MEDINA 1980

DÍEZ DE MEDINA, Fernando: *Literatura boliviana*. La Paz, Editorial Los Amigos del Libro, 1980 [reimpresión Rolando Díez de Medina, 2003].

DÍEZ DE MEDINA 1962

DÍEZ DE MEDINA, Fernando: *Bolivia y su destino*. Bolivia, [s. n.], 1962.

DÍEZ DE MEDINA 1948

DÍEZ DE MEDINA, Fernando: *Pachakuti y otras páginas polémicas*. La Paz, Fernando Romero Moreno, 1948.

Information about Bolivia 1912

Information about Bolivia. Washington D. C., Bolivian Legation, 1912 [e-edición, Forgotten Books, 2013].

KLEIN 2011

KLEIN, Herbert S.: *A Concise History of Bolivia*. Cambridge, Cambridge University Press, 2011.

KLEIN 1995

KLEIN, Herbert S.: *Haciendas y ayllus en Bolivia, ss. XVIII y XIX*. Lima, Instituto de Estudios Peruanos, 1995.

KLEIN 1986

KLEIN, Herbert S.: Bolivia from the War of the Pacific to the Chaco War, 1880–1932. In: *The Cambridge History of Latin America*. Vol. 5. C. 1870–1930. Ed. BETHELL, Leslie. Cambridge, Cambridge University Press, 1986, 553–586.

LARSON 1999

LARSON, Brooke: Andean Highland Peasantry and the Trials of Nation Making during the Nineteenth Century. In: *The Cambridge History of the Native Peoples of the Americas*. Eds. SALOMON, Frank–SCHWARTZ, Stuart B. Cambridge, Cambridge University Press, Vol. III/2., 1999, 558–703.

LARSON 2004

LARSON, Brooke: *Trials of Nation Making. Liberalism, Race, and Ethnicity in the Andes, 1810–1910*. Cambridge, Cambridge University Press, 2004.

LEVY 2013

LEVY, Aida: *El rey de la cocaína. Mi vida con Roberto Suárez Gómez y el nacimiento del primer narcoestado*. USA, Vintage Books, 2013.

MALLOY 1970

MALLOY, James M.: *Bolivia. The Uncompleted Revolution*. Pittsburgh, University of Pittsburgh Press, [1970].

MARTÍNEZ DÍAZ 1998

MARTÍNEZ DÍAZ, Nelson: Los radicalismos. In: *Historia de Iberoamérica*. Vol. III. Ed. LUCENA SALMORAL, Manuel. Madrid, Cátedra, 1998, 481–551.

MENDIETA PARADA 2007

MENDIETA PARADA, María del Pilar: *De la alianza a la confrontación. Pablo Zárate Willka y la rebelión indígena de 1898 en Bolivia*. Tesis doctoral. Lima, Universidad Nacional Mayor de San Marcos, 2007.

NORDENSKIÖLD 1924a

NORDENSKIÖLD, Erland: *Indiánok és fehérek. Vándorlások Bolíviában*. Fordította Ballenegger Róbertné. Budapest, Világirodalom [1924].

NORDENSKIÖLD 1924b

NORDENSKIÖLD, Erland: *Az indiánok között. El Gran Chaco, Délamerika*. Fordította Baktay Ervin. Budapest, Világirodalom, [1924].

OFICINA NACIONAL DE INMIGRACIÓN 1903

OFICINA NACIONAL DE INMIGRACIÓN, ESTADÍSTICA Y PROPAGANDA GEOGRÁFICA: *Sinopsis estadística y geográfica de la República de Bolivia*. Vol. I. La Paz, Taller Tip. Lit J. M. Camarra, 1903.

ORDÓNEZ 2011

ORDÓNEZ, Luis Oporto: Zárate, el „temible” Willka y la rebelión indígena de 1899, de Ramiro Condarco Morales. *Fuentes, Revista de la Biblioteca y Archivo Histórico de la Asamblea Legislativa Plurinacional* 5/15. 2011.
http://www.revistasbolivianas.org.bo/scielo.php?script=sci_art-text&pid=S199744852011000400008&lng=en&nrm= (2014. 02. 28.)

MOXLAD

Oxford Latin American Economic History Database [MOXLAD]. <http://moxlad.fcs.edu.uy/buscador/results.php> (2014. 02. 28.)

PACHECO 2003

PACHECO, Diego: Conflicts and governance in the Bolivian lowlands. Konferenciaelőadás. Institutional Analysis and Development Mini-Conference, Bloomington, Indiana, USA, Indiana University, 2003, 16. http://www.indiana.edu/~workshop/seminars/papers/y673_spring_2003_pacheco.pdf (2015. 12. 10.)

REID 1919

REID, William Alfred: *Bolivia, The Heart of a Continent*. Washington D.C. [s. n.], c. 1919.

RIVAS 2000

RIVAS, Ricardo Alberto: Iberoamérica entre el umbral del siglo XX a la crisis de 1930. In: *Historia común de Iberoamérica*. Ed. DE BLAS, Patricio. Madrid, Edaf, 2000, 435–489.

VALLVÉ 2010

VALLVÉ, Frederic: *The Impact of the Rubber Boom on the Indigenous Peoples of the Bolivian Lowlands (1850–1920)*. Disertación. Washington D. C., Georgetown University, 2010.

WALLE 1914

WALLE, Paul: *Bolivia, Its People and Its Resources, Its Railways, Mines and Rubber-Forests*. London, T. Fischer Unwin, 1914 [e-edición, Forgotten Books, 2013].

WITTMAN 1970

WITTMAN, Tibor: *Andean Nations in the Making. Economic Conditions and Independence*. Budapest, Akadémiai, 1970.